

Кульчицька Олена Василівна (1972 р.н.). Закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту в 1994 р. Старший викладач кафедри історії МДГУ ім. Петра Могили. У січні 2008 р. захистила кандидатську дисертацію на тему: "Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (На прикладі Херсонської губернії)".

ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті простежується процес виникнення політичних партій у різні історичні епохи, виділяються причини їх утворення.

The article deals with the process of political parties foundation in the different historical periods of times, the reasons of their creation are allocated.

Згідно із цивілізаційним підходом А. Тойнбі різні історичні епохи можна розглядати як окремі цивілізації, в яких велась боротьба за владу певними політичними силами, представленими окремими партіями.

Проблематика політичних партій є актуальною серед представників наукових кіл. Так, на сучасному етапі окремим аспектам їх виникнення та функціонування присвятили свої доробки Л. Гонюкова [1], О. Воскобойников [2]. Під юридичним кутом зору утворення політичних партій розглядають В.М. Бесчасний, О.С. Денисова, О.П. Кудлай, С.М. Пашков [3]. Водночас слід зауважити, що серед науковців не існує єдиної точки зору щодо тлумачення терміна "політична партія". За визначенням В. Литвина, політична партія – незалежне активне громадське об'єднання фізичних осіб на підставі загальних інтересів, сформульованих в основоположних ідейних настановах і програмах; виражає політичну волю своїх членів і прихильників; головним завданням є участь у визначенні політичного курсу держави, виробленні державної політики, формуванні органів влади і місцевого самоврядування, представництво в їх складі, має стійку структуру і постійний характер діяльності [4]. На думку А. Зорик, це організація найбільш активної частини того чи іншого класу або соціальних верств і прошарків, що ставлять собі за мету здійснення політичної боротьби за інтереси свого класу чи верстви населення [5].

Ще одна група вчених вважає, що політична партія – це добровільне, певним чином організаційно оформлене об'єднання людей, що відображає цілі та інтереси частини суспільства і прагне реалізувати їх шляхом здобуття, утримання і реалізації політичної, державної влади [6].

Виникнення політичних партій не є випадковим явищем. Їхня поява зумовлена об'єктивними потребами розвитку суспільства. Вони є центром кристалізації політичних інтересів, засобом контролю діяльності уряду, розвитку демократії.

Оскільки політичні партії виникали в різних країнах і в різні епохи, то при розгляді причин їх утворення слід враховувати різні фактори, в тому числі і той, що має конкретно-історичний вимір. Разом з тим можна виділити загальні причини виникнення політичних партій, до яких слід віднести такі, як:

- наявність у окремих соціальних груп спільних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партій;
- незадоволення частини суспільства своїм становищем, що спонукає його до певної діяльності з метою зміни свого життя;
- формування партій навколо національних чи релігійних ідей, що обумовлено наявністю міжнаціональних конфліктів та міжконфесійних протиріч.

Зародки політичних партій у вигляді станових угруповань склалися ще в рабовласницькому суспільстві. Наприклад педієї, паралії та діакрії, що діяли в стародавніх Афінах, представляли інтереси різних соціальних груп. Так Лікурґ, вождь педієїв, сам був великим землевласником, тому й відстоював інтереси побратимів по суспільному становищу. Мегакл із роду Алкмеонідів зайняв іншу соціальну позицію, відстоюючи інтереси тих, хто орієнтував Афіни на торговельно-промислово, а не традиційну землеробську діяльність (перемога саме цього напрямку і звела Афіни в центр людської цивілізації). Пісістрат, хоч і був справжнім аристократом, але захищав інтереси найбідніших селян, які й зробили його згодом тираном Афін. Говорити в цьому випадку про розвинену ідеологію, яка б відображала інтереси суспільних верств і була зафіксована в завершено-логічній формі, не доводиться. На думку В. Марченка, чітке розділення суспільних інтересів, кожен із яких передбачав суворо визначену стратегію розвитку Афін, і відстоювання цих інтересів шляхом формування деяких протопартійних структур можна вважати цілком партійною діяльністю в тій мірі, яка взагалі характерна для всіх суспільних явищ Афін, що створили підґрунтя, на якому ось уже дві з половиною тисячі років процвітає європейська цивілізація [7].

У рабовласницькому суспільстві Стародавнього Риму в II-I ст. до н.е. можна спостерігати не тільки виникнення й існування партії оптиматів (знаті) і популярів (простого народу), а й їх протистояння.

У часи правління Фрідріха II (1220-1250) почалося протистояння двох партій, яке в різній мірі і формі здійснило вплив на історію Центральної і Північної Італії майже до XV ст. Мова йде про гвельфів і гібеллінів. Італійським середньовічним містам слід було обирати, кого взяти собі в союзники. Тих, хто підтримував Папу, називали гвельфами, відповідно, тих, хто був проти папського престолу – гібеллінами, союзниками династії Гогенштауфенів. Інакше кажучи, в містах за гвельфів був народ, а за гібеллінів – аристократія [8]. В даному випадку партії виконували роль основних цензорів і зберігачів політичної "правовірності", забезпечуючи з певним успіхом вірність місцевих мешканців Папі або імператору.

В Англії міжпартійна боротьба у сучасних її формах бере свій початок з другої половини XVII ст. У центрі цієї боротьби було питання про розширення повноважень парламенту за рахунок обмеження повноважень королівської влади. Поступово аристократичні роди оформились у більш-менш згуртовані партійні угруповання, що дістали назву вігів і торі (пізніше їх стали називати відповідно лібералами й консерваторами).

Руйнування традиційних структур влади аристократії і поступове становлення представницької форми правління ознаменувало вступ наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на політичну арену буржуазії, різко посилили ідейне й політичне протистояння в суспільстві. Це дало поштовх формуванню нового типу об'єднань – політичних клубів, які відрізнялися від аристократичних угруповань – котерій – наявністю ідеологічної доктрини й розвинутої організаційної структури. Клуби виникали й діяли як центри формування і пропаганди в основному буржуазної ідеології. Віги заснували Реформ клуб, а торі – Чарльстон клуб, які успадкували історичні традиції аристократичних котерій. Вони вели позапарламентську діяльність, справляючи водночас великий вплив на парламент.

Особливого імпульсу розвитку партій надали буржуазні революції в Англії, Франції та інших європейських країнах. Наприклад, у Франції в XVIII ст. інтереси великої буржуазії, яка була прихильницею конституційної монархії, виражала партія фельянів. Середня буржуазія, переважно торгово-промислового кола, була представлена жирондистами. Партією дрібної буржуазії, яка єдналася з народом, були якобінці. Останнє політичне угруповання було найбільш революційним і ставило перед собою завдання широких демократичних перетворень [9].

Введення загального виборчого права, яке ознаменувало залучення до політики широких верств населення, покляло початок формуванню сучасних масових політичних партій. Перші з них з'явилися в основному в результаті злиття в єдині організації місцевих виборчих комітетів, що забезпечували підтримку депутатам. Однак на відміну від політичних клубів, політичні партії вже не обмежувалися забезпеченням підтримки кандидатам з боку впливових кіл суспільства та збирання необхідних для виборчої компанії коштів, а чимраз більше орієнтувалися на вплив на маси, завоювання виборців, залучення до своїх лав якомога більшої кількості членів.

До кінця XIX ст. масові партії діяли в Англії (ліберали й консерватори), а також на Заході континентальної частини Європи – (соціал-демократи). Першою масовою партією вважається засноване в 1861 р. Ліберальне товариство реєстрації виборців у Англії. В 1863 р. виникла перша масова робітничая партія – Всезагальна німецька робітничая спілка (нині – Соціал-демократична партія Німеччини) [10].

Процес утворення політичних партій не оминув й українські землі, на яких вони з'явилися на межі XIX-XX ст. і мали регіональну специфіку. Так, у центральній частині України діяли як загальноросійські, так і українські політичні партії, на заході – українські, а в південному регіоні загальноросійські мали перевагу над українськими.

Не дивлячись на різні політичні програми і час утворення, початковий процес формування таких політичних утворень мав деякі спільні риси. Так, у 90-х рр. XIX ст. соціал-демократичні організації мали вигляд невеликих агітаційних груп. Спроби зібрати біля кожної групи подальші гуртки робітників, які б закріпили їхній вплив на маси, зазнали невдачі внаслідок поліцейського режиму. З тієї ж причини сам склад агітаторських груп швидко змінювався і характеризувався надзвичайною нестійкістю. Агітаторські групи керувалися комітетом (5-7 чоловік), що складався з інтелігентів. Склад комітетів також не був сталим. З метою запобігання арештів члени комітету переїздили до інших міст, де вступали до складу місцевих комітетів, або їх агентів. Але поступово склалася така ситуація, коли доступ у комітети був відкритий лише тісному колу випробуваних партійців, прихильників соціал-демократичних ідей [11].

Відмітимо також і те, що у кінці XIX – на початку XX ст. процес утворення українських політичних партій обумовлювався активізацією національного руху. Серед широкого загалу громадськості політичну активність почала проявляти й українська молодь. Наприкінці XIX ст. вона, не маючи своїх партій, вступала до російських і брала участь у загальноросійському революційному русі, наївно вірячи, що зміна політичного ладу в Росії дасть волю й Україні. Але на зламі двох сторіч українці почали відмежовуватись від загальноросійських об'єднань та гуртуватися у своїх національних партійних організаціях. Проте складність для українських партійців полягала в тому, що слід було поєднати національні та соціальні гасла, щоб очолити українське населення і повести його за собою [12]. До того ж українські партії (РУП, УСДРП, “Спілка”, УДРП та ін.) діяли в основному в центральних і північних районах України, а на півдні не мали своїх більш-менш оформлених організацій.

Революційна українська партія (РУП) була заснована 29 січня 1900 р. у Харкові на спільному засіданні представників студентських українофільських гуртків Харкова та Києва. Але I Установчий з'їзд РУП відбувся лише у грудні 1902 р. у Києві. На ньому було обрано ЦК у складі Д. Антоновича, Є. Голіцинського та В. Козиненка [13]. Соціальною базою РУП стали студенти, семінаристи, народні вчителі та представники української інтелігенції. До партії ввійшли так звані “вільні громади”, які вже діяли в Харкові, Києві, Полтаві та інших містах України. Але “рупівцям” бракувало організаційних осередків, тому пропаганду часто-густо вели самі селяни, без певного напрямку, що не давало бажаних результатів [14].

У свій час О. Гермайзе зауважував, що партійна робота велася й серед інтелігенції та робітництва, але носила переважно агітаційний

характер [15]. Таким чином, оцінюючи діяльність цієї партії та її осередків, ми поділяємо точку зору Є. Романенка, що для РУП “був властивий процес ідейно-теоретичного й організаційно-практичного експериментування, викликаний необхідністю узгодження програмних стратегічних і тактичних положень з інтересами тих суспільних верств, на які вона розраховувала спертися у своїй діяльності” [16]. А якщо врахувати той факт, що за вплив на селянські маси боролись представники РСДРП, есерів і кадетів, то стане зрозуміло, що залучити на свій бік усе селянство було просто неможливо.

Причиною цього була не тільки інертність мас, а й внутріпартійна криза, яка в грудні 1904 р. призвела до розколу РУП. Частина партії на чолі з М. Меленевським (Баском) виступала за об'єднання з РСДРП, інша, на чолі з Д. Антоновичем, В. Винниченком, С. Петлюрою, М. Поршем, наполягала на незалежному існуванні [17]. У результаті прихильники зближення з РСДРП утворили окрему Українську соціал-демократичну “Спілку”. Організація приєдналась до меншовицької фракції РСДРП на правах автономії, що було закріплено на Женевській конференції у квітні 1905 року. Про автономний статус “Спілки” говорилося і в її статуті, зокрема, підкреслювалось, що вона є автономною лише в питаннях своєї внутрішньої організації, пропаганди й агітації [18; 19].

Всю діяльність “Спілки” спрямовував Центральний Комітет, до якого входили: М. Меленевський, Г. Довженко, І. Кириєнко, О. Скоропис-Йолтуховський та інші. Головному Комітетові підпорядковувалися обласні комітети які, у свою чергу, складалися із повітових організацій, що охоплювали своєю діяльністю сільські, містечкові та міські організації [20]. У документах жандармерії зазначалося, що програма “Спілки” вимагала змінити існуючий у Росії лад і замінити його демократичною республікою. Крім того, висувалась ідея автономії для Малоросії та злиття її з Австрійською Галіцією. В питаннях економіки програма “Спілки” збігалася з програмою РСДРП [21]. Успіху цієї організації на місцях сприяла не тільки пропагандистська література, що видавалась українською мовою, але й відмова від поміркованих аграрних вимог РСДРП. “Спілчани” агітували за конфіскацію поміщицьких земель, обґрунтовуючи випадки їх самозахплення іменем революції, яка набирала сили.

Соціальну базу “Спілки” складали переважно службовці земських управ та вчителі земських шкіл. Однак вже в березні 1908 р. був арештований Головний Комітет Українського соціал-демократичного союзу, а також відбулася ліквідація його органів на місцях. До того ж кожна місцева організація на свій розсуд вирішувала питання партійного життя, що призводило до відсутності єдності в загальнопартійній тактиці. Не подолавши сепара-

тистських тенденцій, “спілчани” так і не спромоглися посісти вагоме місце в громадсько-політичному житті України. Аналізуючи помилки “Спілки”, український дослідник Т. Гунчак наголошував на оцінці її діяльності як політичного самогубства, оскільки її члени не тільки віддалилися від народних мас, але й не зуміли знайти оперття в широких колах українського населення. “На жаль, для “спілчан”, – підсумовує автор, – міцний зв’язок з пролетарським рухом в Україні виявився дорожчим, ніж зв’язок з патріотами української національної традиції” [22].

Після відокремлення “Спілки” РУП перейшла на соціал-демократичні позиції і виступила в Україні від імені місцевого пролетаріату. У грудні 1905 р. відбувся II з’їзд РУП, який прийняв постанову про зміну назви партії на нову – Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП) [23]. Зміна назви не означала утворення якоїсь нової партії, як вважають деякі дослідники [24]. У сховищах ЦДАВОВ України справи щодо діяльності партії існують під подвійною назвою – РУП-УСДРП [25]. Крім того, II з’їзд партії УСДРП був не установчим, а II черговим з’їздом РУП.

У своїй програмі УСДРП сформулювала основні цілі партії: надання автономії Україні з окремим представницьким зібранням (сеймом), котрому належало б право законодавства у внутрішніх справах, що стосуються території України; запровадження загального, рівного, прямого виборчого права з закритим голосу-

ванням для кожного громадянина, старшого 20 років, і права кожного виборця бути вибраним в усяке представницьке зібрання; визнання права кожної нації на культурне і політичне самовизначення; здійснення права на свободу слова, друку, совісті; проведення зборів і страйків, утворення спілок; знищення будь-яких привілеїв, класів, станів, обмежень за походженням, статтю, віросповіданням та національністю [26].

В аграрному питанні УСДРП дотримувалася меншовицької програми й про конфіскацію поміщицьких земель не згадувала, а стихійне захоплення селянами великих приватних земель оцінювала як реакційне явище. У зв’язку з цим ставилося завдання: енергійною агітацією відтягувати сільський пролетаріат від цих акцій і роз’яснювати йому кінцеву мету боротьби – звільнення з-під ярма капіталу і встановлення соціалістичного ладу. Соціальну базу українських соціал-демократів склали студенти, гімназисти, дрібні службовці, сільськогосподарські робітники, селяни, які намагалися виборювати свої політичні права.

Таким чином, наведені вище факти з всесвітньої історії та історії України переконують у тому, що політичним партіям притаманна добровільність об’єднання, певна тривалість існування в часі, наявність організаційної структури, прагнення влади, пошук народної підтримки. Причинами виникнення партій була необхідність захисту соціальних, національних, а нерідко й релігійних інтересів, а також цілі, пов’язані з виборчою боротьбою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гонюкова Л. Створення політичних партій: необхідні і достатні передумови // Вісник НАДУ. – 2005. – № 1. – С. 406-411.
2. Воскобойников О. Гвельфы и гибеллины: тотальная война // Вокруг света. – 2007. – № 12. – С. 180-195.
3. Громадські об’єднання в Україні: Навч. посібник / За ред. В.М. Бесчасного. – К.: Знання, 2007. – 415 с.
4. Литвин В. Партія політична // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С. 285.
5. Зорик А.С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917). – Х.: Основа, 2002. – С. 53.
6. Кухта Б., Красівський О., Ліпенцев А. Політологія (Історія і теорія політичної науки): Курс лекцій. – Львів: Кальварія, 2004. – С. 130.
7. Марченко В. Про партійний архаїзм і модернізм // День. – 2003. – 12 квітня.
8. Воскобойников О. Вказ. праця. – С. 193.
9. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. / За заг. ред. проф. О.М. Джуджи. – К.: Атака, 2006. – С. 169.
10. http://www.djereko.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1178&Itemid=358.
11. Егоров А. Зарождение политических партий и их деятельность // Общественное движение в России в начале XX века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. – Т. 1. – СПб.: Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1909. – С. 404.
12. Вінцовський Т.С. Деякі особливості українського національно-визвольного руху в Херсонській губернії напередодні та після Лютневої революції // Херсонський державний університет. Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 190.
13. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 172. – К.: Либідь, 1992. – С. 19.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВОВ України), ф. 3807, оп. 1, спр. 1, арк. 83.
15. Гермайзе Й. Нариси з історії революційного руху в Україні. – Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). – Б.м.: Книгоспілка, б.р. – С. 105.
16. Романенко С. Українські національні партії в Російській імперії // Нова політика. – 2001. – № 3 (35). – С. 47.
17. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. – С. 20.
18. ЦДАВОВ України. – Ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 1-244.
19. Там само. – Спр. 8, арк. 239.
20. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – С. 74-78.
21. ЦДАК. – Ф. 339, оп. 1, спр. 181, арк. 44 зв.
22. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. – К.: Либідь, 1993. – С. 40-41.
23. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. – С. 21.

24. Курас І.Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). – К.: Політвидав України, 1986. – С. 36-37.
25. ЦДАВОВ України. – Ф. 3807, оп. 2, спр. 42, арк. 2.
26. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. – С. 74-78.

Надійшла до редколегії 11.04.2008 р.